ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ПЕДАГОГИКАСЫНДА БАЛАЛАРДЫҢ ЛОГИКАЛЫҚ ОЙЛАЎЫН ЖЕТИЛИСТИРИЎДЕ ЖУМБАҚЛАР ҲӘМ ХАЛЫҚ АЎЫЗ-ЕКИ ДӨРЕТПЕЛЕРИНИҢ ӘҲМИЙЕТИ

Л.А.Ибрагимова – *еркин излениўши*
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: кичик мактаб ёшидаги болалар, болалар психологияси, психологизм, мантиқий ўргатиш, бадиий психологизм, нафосат таъсири, болалар фольклори, нафосат тарбияси психологик ривожланиш воситаси, болалар фольклори ва тарбия.

Ключевые слова: дети школьного возраста, детская психология, психологизм, логическое учение, художественный психологизм, эстетическое влияние, детский фольклор, эстетическое воспитание, средства психологического развития, детский фольклор и воспитание.

Key words: school children, children’s psychology, psychology area, teaching logically, area of fine psychologism,aethetik influence, children’s folklore, aesthetic education, the means of psychological devclopment, childre’s folklore and education.

Қарақалпақ халық аўыз-еки дөретпелериниң тәлим-тәрбия жөнелисинде тутқан орны ҳаққында педагогика теориясы ҳәм педагогика тарийхы аспектинде бир қатар арнаўлы изертлеўлерде [2,3,4] жүдә қызықлы пикирлер билдирилген. Ҳақыйқатында да, халық аўыз-еки дөретпелери күтә ерте дәўирлерден баслап қәлиплесип, бизиң бүгинги күнимизге шекем өзиниң раўажланыў жолын даўам еттирип киятырған бай мәдений-әдебий ғәзийнемиз саналады. Бул дөретпелердиң киши жанрларынан баслап, үлкен көлемдеги дәстанларға шекем халқымыздың мәдений турмысында өзиниң әҳмийетли орнына ийе. Әсиресе, бизиң келешегимиз болған жас әўладты тәрбиялаўда, олардың сана-сезимин, ой-өрисин раўажландырыўда әўызеки әдебий шығармалардың үлкен орын тутатуғынлығы бәршемизге мәлим.

Фольклорлық шығармалар пайда болыў дәўирлеринен баслап балалар психологиясына терең тәсир етип, олардың кәмил инсан дәрежесинде өсип жетилисиўинде әҳмийетли функцияны атқарып келген. Мәселен, бесик жыры, балалар қосықлары, салт-дәстүр қосықлары, нақыл-мақаллар, жаңылтпаш ҳәм жумбақлар балаларды киши жасынан баслап тәрбиялаўда белгили дәрежеде хызмет атқарған. Ал, ертеклер ҳәм дәстанлар тәрбия қуралы сыпатында үлкен жастағы балалар ушын көплеп дөретилген. Бул шығармаларды дөретиўшилер үлкен жастағылар менен бир қатарда балалардың да психологиялық талғамын қабыл етиў, түсиниў ҳәм сезим мүмкиншиликлерин есапқа алған ҳалда жаратқан ҳәм халық арасында аўыздан-аўызға өтип тарқалған.

Бүгинги биз жасап турған дәўир информация тармақларының раўажланған, балалар санасын ҳәр тәреплеме раўажландырыўда кең мүмкиншиликлер жаратылған дәўир болса да, ата-бабаларымыздан мийрас болып киятырған аўызеки дөретпелер де еле өз қәдирин жойтқан жоқ. Олар киши мектеп жасынтағы балалардың психологиясын раўажландырыў қуралы сыпатында пайдаланылып киятыр. Бул бағдарда көркем шығармалардағы қаҳарман психологиясының, яғный айтқанда, психологизмлердиң тутқан орны айрықша. Себеби, психологизм - көркем шығармаларда қаҳарманлардың ишки руўқый дүньясын, олардың әдеп-икрамлық белгилерин ашып бериўши көркем сүўретлеў қуралы болып табылады.[1:170]

Демек, ҳәр қандай көркем шығармада қатнасыўшы қаҳарманлардың әдеп-икрамлық нормаларының жүзеге шығыўы оқыўшыда да белгили бир психологиялық тәсир етиў күшине ийе болады.

Қарақалпақ халқының өткен әсир даўамында дөреткен аўызеки әдебиятының барлық жанрларында халық турмысы өз сәўлелениўин тапқан. Оларда халықтың түпкиликли арзыў-әрманлары көрсетилип ғана қоймастан, бул әрманларға жеткергендей сезимталлы лирика менен ҳәр бир уғымды балаларға қонымлы етип, шебер жеткере билиў ата-ананың балаларға берген ўәсиятнамасы ретинде көринеди.

Балалар фольклоры «Бесик жыры»нан басланады. Оларды аналар атқарған менен негизги тәсир күши балалардың санасына бағдарланған. «Бесик жырын»дай нәзик сезимлерге толы қосықларды таңлап ата-анасына, елине деген сүйиспеншилик, меҳрибанлық сезимлери менен өседи. Демек, баланың психолгиясын раўажландырыў оның нәрестелик пайтынан басланады.

Киши мектеп жасындағы балалар ушын арналған «Балалар қосықлары» болса олардың психологиясына унамлы тәсир етиўши хызмет атқарады. «Түлкишек», «Ҳәкке қайда», «Әўелемен дүўелемен» ҳ.т.б. сыяқлы ойын түриндеги балалар қосықлары тек ғана балалардың ўақытын мазмунлы өткериўде ғана емес, олардың сана-сезимин, көркем сөзге қуштарлығын, шаққанлығын ҳәм өмирге талпыныўшылық қәсийетлерин атқарыўда да күтә әҳмийетли.

Бул қосықларды бүгинги күндеги бала тәрбиясы ислеринде өнимли қолланыў мақсетке муўапық болады. Себеби, балалардың психологиясында милей мақтаныш сезимлерин қәлиплестириўде, өтмиш әўладларымызды, бай тарийхымызды, мәдениятымызды үйренип өткен жас әўлад клешекте де өз Ўатанын қәстерлеп, ардақлайтуғын кәмил инсан болып жетилисиўи гүмансыз.

Сондай-ақ балалар қосықларының және бир нәтийжели тәрепи сонда, бул қосықлардың көпшилиги айтыс формасында, диалогларға қурылған болып, балалардан ҳәрекетшеңликти де талап етеди. Сол ушын да балалар фольклоры жасларды мийнет сүйгишликке, ядлаў қәбилетиниң раўажланыўында да әҳмийетли орны бар. Усыларды есапқа алып мекетепке шекемги тәрбия орынларында, баслаўыш класс оқыўшылары сабақларына балалар қосықларын енгизиўде әмелге асырыў лазым деп ойлаймыз. Бул нәрсе өз нәўбетинде тез арада өзиниң унамлы нәтийжесин бериўи сөзсиз.

Аўызеки әдебиятымыздың киши жанрларынан саналған нақыл-мақаллар, жаңылтпашлар ҳәм жумбақлардың да балалар турмысында күтә салмақлы орны бар. Себеби буларда халқымыздың аса даналық пикирлери, сөз ҳәм ой тапқырлығы, терең мазмунға ийе философиялық пикирлери жәмленген.

Нақыл-мақаллар аз сөз бенен үлкен мәнини аңлататуғын, тужырымлы даналық пикирлерге ийе жанр. Нақылларды айтқанда балаларда жақсыны-жаманнан, өтирикти-ҳақыйқатлықтан, досты-душпаннан айыра алыў қәбилетин асырады. Сол арқалы балалардың психологиясы да белгили бир бағдарда тәрбияланады. Нақыл-мақалларды балалар тәрбиясында пайдаланыў ушын олардың жас өзгешелиги әҳмийетли емес, олардың ҳәр бирине, қале-

ген пайытта белгили бир ҳалатқа байланыслы қоллана бериў мүмкин.

Бул жағынан нақыл-мақаллар жүдә өнимли қолланылатуғын да көркем сөз саналады. Және де олар ҳәр қандай дәўир ушын да ортақ дөретпе болып, әййемги дәўирлерде де, биз жасап турған заманда да сол түринде түсиник алыў мүмкин. Буннан көринип турғанындай аўыз әдебиятының бул әжайып үлгиси ҳәзирги күнде де балалардың эстетикалық талғамын, руўхый ой-өрисин, дүнья танымын раўажландырыўда бийбаҳа мийрас болып табылады.

Жумбақлар да ертеден киятырған фольклорлық дөретпелер қатарына киреди. «Ол ҳәр қыйлы дәўирлердеги ата-аналардың бала ўақтындағы айтқан ҳәм сол жумбақ айтыў арқалы ҳәр түрли қубылысларға дыққат бөлген. Сырлы уғымлар арқалы балалар турмыс әлемлерин ойлап, пикир жүрите билиўге үйренген». [2:41] Мәселен тәбиятқа байланыслы жумбақлар пикирлеўде раўажландырыўда жийе қолланылады:

Ақ сандығым ашылды,
Ишинен гүмис шашылды. (Қуяш)
Жабықта жарты нан (Ай)

Ертеклер дүнья жүзи халықлары арасында көп әсирлерден берли пайда болып киятырған көркем шығарма. Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелери арасында ертеклер де өзиниң қызықлы сюжети, образлылығы менен ажыралып туратуғын өзегеше бир жанр. Ертеклерде халықтың әрман еткен қыялый арзыў-үмитлери тийкарғы мазмунды қурайды. Оларда халық өзлериниң сүйикли қаҳарманларын дөреткен. Бул қаҳарманлар халық тилегин әмелге асырыўда ҳеш нәрседен қайтпайтуғын мәрт, ер жүрекли батырлар сыпатында сәўлеленген. Ертеклер шығысы ҳәм мазмуны жағынан қыялый ҳәдийселер ҳаққында ертек, турмыслық ертеклер ҳәм ҳайўанатлар ҳаққында ертеклер болып бөлинеди.

Әжайып (қыялый) ҳәдийселер ҳаққында ертеклерде ақылға уғрас келмейтуғын элементлер, образлар жүдә жийе қолланылады. Мәселен, ушар гилемлер, дәрилик қәсийетке ийе алмалар, жети қабат жер астындағы жоллар, дүньяның қалеген жерин көрип отыратуғын шарайналар. Булардың бәри бир тәрептен қыялый нәрселер болса, екинши тәрептен халық әрман еткен бул предметлердиң ҳәзирги күнде самолёт, дәрилер, метро ҳәм телевизор түринде иске асқанлығын көремиз.

Аўызеки әдебияттың биз жоқарыда айтып өткен барлық түрлери күтә ерте дәўирлерден берли раўажланып келмекте. Халқымыз өтмишиниң ҳәр бир дәўиринде олар келешек әўладларды тәрбиялаўда нәтийжели пайдаланылған.

Бүгинги күнде балаларды педагогикалық ҳәм психологиялық жақтан тәрбиялаўда да бул дөретпелерден кең түрде пайдаланыў лазым. Себеби, ҳәзирги ўақытларда психологиялық жақтан раўажланыў пайытында балаларға ертеден киятырған бай әдебий мийрасларымызды жаңаша тәризде үйретиўди қолға алып, олардың бос ўақытларында, сабақ пайытларында миллий қәдириятларға деген сүйиспеншилигин сиңдирип барыў бизиң баслы ўазыйпамыз. Буның ушын балаларға арналған аўызеки дөретпелерди ҳәр қыйлы реңли, сүўретли китапшалар түринде баспадан шығарыў ислери әмелге асырылса, сондайақ ҳәрекетли қосық түриндеги балалар фольклоры улыўма билим бериў орынларында үйретилип барылса, мақсетке муўапық болар еди. Бул жағдай өз гезегинде балалар психологиясының ҳәр тәреплеме өсип раўажланыўына, олардың көркем эстетикалық толғамының өсиўине ҳәм гөззаллыққа қуштар болып өсиўине сөзсиз өз тәсирин тийгизеди. Және де мектеп жасындағы балалар ушын да ертеклер, аңызлар қаҳарманлары ҳаққында материаллар, видеофильмлер, видеороликлер, электрон қолланбалар ислеп шығылса, бул олардың оқып ҳәм еситип алғанларына қосымша көргизбелилик пайдалы тәреплерин келтирип шығарады.

Әдебиятлар

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. -Нөкис: «Билим», 1994.
2.Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты.-Нөкис: «Билим», 1992.
3.Сапарбаев Т. Нравственное воспитание младших школьников средствами устного народного творчество.-АД на соиск. уч.ст. к.п.н.-Ташкент, 1998.
4.Тлегенов А. Воспитание у подростков духовно-нравственных ценностей средствами народных дастанов.-АД на соиск.уч. ст. к.п.н.-Ташкент, 1998.

РЕЗЮМЕ. Мақола педагогика назарияси ва педагогика тарихи доирасида педагогика фанларининг ўта долзарб масаласига бағишланиб, унда кичик мактаб ёшидаги болалар психолгиясининг ривожланишида қорақалпоқ халқ оғзаки адабиёти намуналари бўлган болалар қўшиқлари, эртаклар, топишмоқ, тезайтишлар ва мақолларнинг таъсири ва тутган ўрни кенг ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена одной из важнейщих проблем педагогической науки изучению и выявлению роли и места жанровых видов каракалпакской фольклорной литературы, как детские стихотворения, сказки, загадки, скороговорки и пословицы и поговорки в психологическом развитии детей школьного возраста в теорическом и историческом аспектах.

SUMMARY. The article deals with one the most impontant problems of bringing up school children and the influence of works of Karakalpak folklore as fairy tales, riddles, twisters, proverbs and sayings, children's poem's and phymes onto children's psychology. Thein educational role are kevealed on the bage of theoretical and historical aspecta of pedagogics.

BASLAWÍSH KLASLARDA IMKANIYATÍ SHEKLENGEN BALALARDÍŃ HUQÍQLARÍN QORǴAWDÍ KEPILLIKLEW

N.Jamgırbaeva – *magistrant*
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: davlat, jamiyat, nogironlik, ijtimoiy himoya, inklyuziv ta'lim, renessans.
Ключевые слова: государство, общество, инвалидность, социальная защита, инклюзивное образование, ренессанс.
Key words: state, society, disability, social security, inclusive education, renaissance.

Bilimlendiriw sapasın asırıw sonıń menen birge, imkaniyatı sheklengen balalar hám jaslarǵa tálim-tárbiya beriw barısında ámelge asırılıp atırǵan reformalar imkaniyatı sheklengen balalardıń keleshegin qurıwda úlken áhmiyetke